

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity

e-ISSN: 2587-1854, OMUİFD Haziran 2023, 54: 345-366

Hz. Osman'ın Hilafeti ve Yönetim Anlayışına Getirilen Eleştiriler

Osman's Caliphate and the Criticisms Brought to His
Management Approach

Dr. Nurullah FIRAT¹

¹Milli Eğitim Bakanlığı, Suluova İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü, Amasya
· n-firat@hotmail.com · ORCID > 0000-0002-0112-086X

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 20 Mart/March 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 12 Haziran/June 2023

Yıl/Year: 2023 | Sayı – Issue: 54 | Sayfa/Pages: 345-366

Atf/Cite as: Firat, N. "Hz. Osman'ın Hilafeti ve Yönetim Anlayışına Getirilen Eleştiriler" Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 54, Haziran 2023: 345-366.

HZ. OSMAN'IN HİLAFETİ VE YÖNETİM ANLAYIŞINA GETİRİLEN ELEŞTİRİLER

ÖZ

Hiz. Ömer'in hilafeti döneminde; devletin sınırları genişlemiş, halkın refah düzeyi artmış, yönetimin işlevselliği için kurumsallaşma faaliyetleri yürütülmüştür. Hiz. Ömer'in bir suikast girişimi ile ağır yaralanması sonucu tayin ettiği Şura heyetinin halife olarak seçtiği Hiz. Osman dönemi ise, tartışmaların odağında olmuştur. On iki yıllık hilafetinin özellikle ikinci yarısında ortaya koyduğu uygulamalar, aldığı kararlar ve yaptığı atamalar ile eleştirilere maruz kalmıştır. Uyguladığı bu yönetim anlayışı; zamanla siyasi, sosyal ve ekonomik sorunların oluşmasına zemin hazırlamış, ortaya çıkan fitne ve isyanlar neticesinde şehit edilmesi ile sonuçlanan elim olayların yaşanmasına sebep olmuştur. Akrabalarının, kanı üzerinden yürütüldüğü siyaset ise siyasi çekişmeleri ve mezhep ayrışmaları beraberinde getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Osman, Yönetim, İsyân, Ümeyyeoğulları.

OSMAN'S CALIPHATE AND THE CRITICISMS BROUGHT TO HIS MANAGEMENT APPROACH

ABSTRACT

During the caliphate of Omar; the borders of the state have expanded, the welfare level of the people has increased, and institutionalization activities have been carried out for the functionality of the administration. The period of Osman, who was chosen as the caliph by the Shura committee, which was determined as a result of Omar's serious injury in an assassination attempt, was at the center of the discussions. Especially in the second half of his twelve-year caliphate, he was exposed to criticism with his practices, decisions and appointments. This management approach he applies; Over time, it paved the way for the formation of political, social and economic problems, and caused the tragic events that resulted in his martyrdom as a result of the strife and rebellions. The politics that his relatives carried out on his blood brought along political conflicts and sectarian divisions.

Keywords: Islamic History, Osman, Management, Rebellion, Benu Umayyad.

GİRİŞ

Hz. Ömer (634-644), İslâm topraklarının sınırlarını genişletmiş, halkın refah düzeyini artırmış; devletin gelişimine ve kurumsallaşmasına öncülük etmiştir. Halife, 23/644 yılında Muğire b. Şû'be'nin kölesi Ebû Lü'lü Firûz tarafından bir sabah namazında uğradığı suikastla yaralanarak vefat etmiştir.^[1] Onun vefatından önce tayin ettiği altı kişilik şûra heyetinin kararı ile halife olan Hz. Osman'ın 12 yıllık hilafeti, İslâm tarihçileri tarafından iki dönemde değerlendirilmiştir. İlk bölüm; başarılı geçen ve aynı zamanda hoşgörü ile karşılanan "Sükûnet Devri (24-29/644-649)", diğeri ise; kendisinin de şehit edilmesiyle sonuçlanan İslâm tarihinin ilk büyük fitnesinin vuku bulduğu "Karışıklık Devri (30-35/650-656)" şeklindedir.^[2]

Hz. Osman'ın ilk altı yıllık dönemindeki idari uygulamalarından bazı şikâyetler görülse de toplumsal anlamda bu dönemde büyük bir problem yaşanmamıştır. Oluşan bazı eksiklik ve uygulamalara müsâmaha ile yaklaşılmış, fetih hareketlerinin yoğunluğu ve sınırların genişlemesiyle halkın refah düzeyinin artması; yakınlarının vali tayin edilmesi, aile üyelerine devlet imkânlarının tahsisi, Kur'ân'ın tek nüshadan çoğaltılması, Ubeydullah b. Ömer'e kısas uygulanmaması, Hz. Peygamber'in yüzüğünün Eris kuyusuna düşürülmesi ve Ebû Zer'e yapılan muameleler^[3] gibi sorunların ön plana çıkmasını geciktirmiştir. Fakat ikinci dönemin başlarından itibaren halifenin yönetimde yapmış olduğu bazı uygulamalar ve aldığı kararlar, zamanla sorgulanmaya ve halk nezdinde tepkiyle karşılanmaya başlamıştır. Açıkçası her iktidar değişimi, farklı amaç ve beklentilere sahip kesimler için bir fırsat oluşturur. Bu durum, yönetim erkinin imkânlarını elde edenlerle kaybedenler arasında genelde bir rekabet oluşmasına da zemin hazırlar. Bundan dolayı da Hz. Osman, karışıklıkların artmaya başladığı ikinci altı yıllık dönemde Hz. Ömer ile kıyaslanmaya başlanmıştır. Çünkü o, on yıl iktidarda kalmış adil, kararlı, müşâvere, liyâkat ve ehliyete önem veren güçlü bir halifenin akabinde görevini sürdürmekteydi. Bu nedenle onun almış olduğu bazı kararlar ve sahip olduğu kişisel özellikleri, halifelîği esnasında ve sonrasında tartışma konusu edilmiştir. Yönetim anlayışını ve bazı uygulamalarını eleştirenler olduğu gibi ona karşı daha müsâmahakâr davrananlar da olmuştur. Hz. Osman'ın, son altı yıllık dönemde ortaya

^[1] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târîhü't-Taberî: Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dârü'l-Mu'arefe, 1960), 4/190-192; Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Târîhü'l-İslâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1413/1993), 3/277-278. Şehit edilmesi hakkında ayrıca bkz. Ömer Aktaş, *Muğire b. Şû'be'nin Hayatı ve Kişiliği* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 180-185.

^[2] Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Hasîmî el-Basrî el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 3/ 64. Ayrıca bkz. Ünal Kılıç, "Küfellerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/2 (2002), 239-260; Adem Apak, "Hz. Osman'ın Halifelîği Döneminde Meydana Gelen Siyasi Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi*, 4/4 (Temmuz-Aralık 2005), 157.

^[3] Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mesûdî, *Mürûcû'z-Zehab ve Me'âdinü'l-Cevher* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmîyye, 2002), 2/347-348.

çıkan şikâyet ve sorunlara çözüm üretememesi isyan hareketlerine sebep olmuş ve İslâm tarihinde ilk darbe olarak nitelendirilebilecek^[4] elim bir olay ile şehit edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu hadise, toplumsal ayrışmaları beraberinde getirmiş, Cemel ve Sıffin savaşlarıyla oluşan fikir ayrılıkları, farklı mezheplerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu çalışmada Hz. Osman'ın halifeliği döneminde yönetim anlayışı gereği ortaya çıkan sorunlar, aldığı karar ve uygulamalardan dolayı iktidarına yöneltilen eleştiriler tarihi bağlamda değerlendirilecektir.

YÖNETİMİ DEVRALMA SÜRECİ VE YAŞANAN GELİŞMELER

Kureyş'in Ümeyyeoğulları koluna mensup soylu ve zengin bir ailenin çocuğu olan Osman b. Affan, Fil Olayı'ndan yaklaşık 6 yıl sonra doğmuştur.^[5] Hz. Ebû Bekir'in telkinleri ile ilk Müslümanlar arasına katılan,^[6] Hz. Peygamber'in kızları Rukiye ve Ümmü Gülsüm'le evlilik yapması^[7] dolayısıyla da Zü'n-Nûreyn^[8] pâyesi almış olan Hz. Osman; cömert, hayâ sahibi ve saygı duyulan bir şahsiyettir.^[9]

Hz. Ömer, suikast sonucu^[10] yaralandığı dönemde kendisinden sonra halifenin kim olacağı sorusuna; “*Yerime halife tayin edersem benden daha hayırlısı –Hz. Peygamber- tayin etmedi, tayin etmezsem benden daha hayırlısı –Hz. Ebû Bekir- bu işi yaptı*” şeklinde karşılık vererek bu iki yöntemden farklı bir usul sergileyebileceğini işaretlerini vermiştir.^[11] O, “*Eğer Ebû Ubeyde b. Cerrah sağ olsaydı onu tayin edebileceğini veya Muâz b. Cebel'e bırakabileceğini ancak her ikisinin de vefat ettiğini, yine Ebû Huzeyfe'nin kölesi Sâlim'i de veliaht gösterebileceğini, onun da vefat ettiğini*” ifade ederek yaralanması dolayısıyla ve Müslümanların başsız kalmaması düşüncesinden hareketle bu işi şûra heyetine bırakmıştır.^[12] Hz. Ömer'in, hilafetin en güçlü adaylarından olan Hz. Ali ve Hz. Osman hakkında bir görüş belirtmeyip vefat et-

[4] İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 3/79-80. Ayrıca bkz. Ali Hatalmış, “İslâm Tarihinde İlk Darbe Girişimi ve Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 37/0 (2017), 183-208.

[5] Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1269/1853), 4/223; Celâleddin Süyûtî, *Halifeler Tarihi*, çev. Onur Özatağ (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015), 160.

[6] İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 3/52; Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Abdüsselâm b. Muhammed b. Ömer Allûş (Beyrut: Mektebü'l-İslâmî, 1460/2000), 1/53; Süyûtî, *Halifeler Tarihi*, 160-161. Ayrıca bkz. İsmail Yiğit, “Osman” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/438.

[7] İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 3/53; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, 4/223.

[8] Süyûtî, *Halifeler Tarihi*, 161.

[9] İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 3/53.

[10] Taberî, *Târîh*, 2/240.

[11] Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak- 3 Hz. Osman* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 27.

[12] Şûra seçimi ve çalışmaları hakkında bilgi için bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *el-İmâme ve's-Siyâse*, thk. Ali Şîri (Beyrut: Dârü'l-Edvâ, 1990) 1/42-44; Taberî, *Târîh*, 4/227 vd.; Ebû'l-Hasen İzzüddin Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Râmil fî't-Târîh*, thk. Ebû'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1407/1987), 2/459 vd. Ayrıca bkz. Aktaş, *Muğîre b. Şû'be'nin Hayatı ve Kişiliği*, 186-191.

miş olan bu şahısları telaffuz etmesi durumu, Hz. Ali ve Hz. Osman'ın bu göreve layık olmadığını düşündüğünden değil; muhtemelen Hz. Ali üzerinden Hâşimilerin, Hz. Osman üzerinden ise Ümeyyeoğullarının ön plana çıkarak asabiyet duygularının kabarmasıyla olmuştur.^[13] Bu gibi sebeplerden dolayı da halife tayinini, önde gelen sahâbilerden altı kişilik heyete (*Osman b. Affan, Abdurrahman b. Avf, Ali b. Ebî Talib, Talha b. Ubeydullah, Sa'd b. Ebî Vakkas, Zubeyr b. Avvam*) bırakmıştır. Ancak Hz. Osman ve Hz. Ali başta olmak üzere heyete bazı önemli uyarı ve tavsiyelerde bulunmayı da ihmal etmemiştir.^[14] Ayrıca üç gün içerisinde aralarından bir halife seçmelerini emretmiştir.^[15] Böyle bir zaman kısıtlamasına gitmesi, şehir dışında bulunan ve şura üyesi olarak belirlenen Talha'nın gelmesi hem de bu işin kısa sürede çözüme kavuşturularak bir kargaşa ortamına mahal verilmemesi gibi gerekçelerle izah edilebilir. Oğlu Abdullah'a ise, üçe üç eşitlik olduğunda Abdurrahman b. Avf'ın tarafı lehinde oy vererek dengeyi bozma görevini vermiştir.^[16] Bu esnada heyet üyelerinden Abdurrahman b. Avf, adaylıktan çekilerek arabuluculuk rolünü üstlenmiştir.^[17] Bir yandan üç gün boyunca Talha b. Ubeydullah'ın gelmesi beklenirken diğer yandan da Süheb-i Rûmî üç gün boyunca namazları kıldırmakla görevlendirilmiştir.^[18] Herhangi bir aday üzerinde uzlaşlamayınca, üçüncü gün Abdurrahman b. Avf; Medine sokaklarında halife olarak kimi görmek istediklerine dair Muhacir ve Ensar'ın nabzını yokladıktan sonra heyete katılmış ve Hz. Osman'ı seçtiğini belirterek biâtını açıklamıştır. Ardından diğer üyelerle birlikte Hz. Ali'de biât etmiştir.^[19]

[13] Hatalmış, "İslâm Tarihinde İlk Darbe Girişimi ve Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi", 187.

[14] Hz. Ömer, Hz. Ali'ye; "Bu insanlar senin hakkını, şerefini ve Resûlullah'a yakınlığını, Allah'ın sana verdiği ilim, fıkıh ve dine bağlılığını teslim edip seni halifelîğe getirirler diye ümit ediyorum. Eğer sana bu görevi tevdi ederlerse takvadan ayrılmaya ve Hâşimoğullarından hiç kimseyi insanların sırtında taşıma," Hz. Osman'a; "Ey Osman! Bu insanlar, senin Resûlullah'ın damadı olduğunu, senin yaşını, şerefini, İslâm'daki geçmişini görüp seni halife seçerler. Eğer bu göreve getirilirsene, Ümeyyeoğullarından hiçbir kimseyi insanların omuzları üzerine alma" şeklinde uyarılarda bulunarak kabile çekişmesine ve kabile asabiyetine dikkat çekmiştir. Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/43-44.

[15] İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/42.

[16] İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/43.

[17] Hatalmış, "İslâm Tarihinde İlk Darbe Girişimi ve Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi", 187. Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf'ın Hz. Osman ile olan akrabalık ilişkisi nedeniyle bazı çekincelerinin olduğunu ifade etmiş, kendisine âdil olunacağı hususunda teminat verilmesini istemiştir. Bkz. Taberî, *Târîh*, 4/231; Halil İbrahim Hançabâ, "Hz. Osman'ın Halife Seçilmesi", *EKEV Akademi Dergisi*, 0/58 (2014), 384. Ayrıca şura üyeleri arasındaki ilişkiler hakkında bkz. Halil İbrahim Hançabâ, *Halifelîği Döneminde Hz. Osman'la Hz. Ali Dışındaki Şura Üyeleri Arasındaki İlişkiler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009).

[18] Taberî, *Târîh*, 4/229.

[19] İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/45; Taberî, *Târîh*, 4/242; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2/243. Hz. Ali, Arap geleneğinde önemli görülen toplumsal birliktelik ve şura heyetinin kararına saygı açısından biâta katılmakla birlikte rahatsızlığını dile getirerek haksızlığa uğradığını ifade etmiştir. Ona göre Hz. Osman ile Abdurrahman b. Avf ve Sa'd b. Ebî Vakkas arasında akrabalık ilişkisi vardı. Kararını açıklayan Abdurrahman b. Avf'a "Bana hile yaptın. Osman senin akrabası olduğu için onu seçtin ki, idare hususunda seninle müşavere yapısın" diye çıkmıştır. Abdurrahman ise biât etmede yavaşlık gösteren Hz. Ali'ye Fetih Süresi'nin 10. ayetini (Verdiği sözden dönen ancak kendi aleyhine dönmüş olur. Allah'a verdiği sözü yerine getirene, Allah büyük ecir verecektir) okuyarak karşılık vermesi sonrası biâtını açıklamıştır. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*,

Hız. Osman, 24/644-645 yılında Hız. Ömer'in vefatının dördüncü gününde şûra kararıyla halife olmuştur.^[20] Hız. Osman'ın halife seçilmesi, kökü geçmişe dayanan Kureyş'in Hâşimoğulları ve Ümeyyeoğulları arasındaki rekabette^[21] Benî Ümeyye'yi avantajlı konuma getirmiştir. İslâm öncesindeki Ümeyyeoğullarından Abdüşşems'de olan "kıyâde" görevi, Peygamberlik döneminde aynı aileden Ebû Süfyan Harb b. Ümeyye'ye (ö. 31/651)^[22] geçmişti. Mekke'nin fethinde (8/630)^[23] Müslüman olan Ebû Süfyan'la oğulları Yezid ve Muaviye, yönetim beceri ve tecrübeleri dolayısıyla Hız. Peygamber ve halifeleri tarafından bazı önemli görevlere getirilmişti.^[24] Mekke'nin ele geçirilmesiyle siyasî-askerî liderlikleri ortadan kalkan Ümeyyeoğullarının iktidar arzusu, yaklaşık 15 yıl sonra kendi ailelerinden birisinin halife olmasıyla tekrar açığa çıkmıştır. Hız. Osman'ın hilafete gelişini kutlamak ve sevinçlerini paylaşmak için halifenin evinde toplanan Ümeyyeoğullarından o dönemde gözleri görmeyen Ebû Süfyan'ın, aralarında Ümeyyeoğullarından başka birisinin olup olmadığını sormasından sonra; "Ey Ümeyyeoğulları, hilafeti çabuk kazanın. Allah'a yemin olsun ki, onun sizin olmasını arzu ediyordum. Hilafet artık sizin çocuklarınıza miras kalacaktır." şeklinde ifadeler kullanması, bu duygu ve düşünceyi ifade etmektedir.^[25]

3/59; Taberî, *Târîh*, 4/238; Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdülhal b. Abdulmuhsin et-Turkî (Mısır: Hicr, 1419/1998), 10/213.

[20] Taberî, *Târîh*, 4/231-234; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2/244.

[21] Kureyş'in iki güçlü kolu olan Ümeyye ve Hâşimoğulları arasında yaşanan liderlik mücadelesi, İslâm'dan önce başlayan ve Endülü's Emevileri'nin yıkılışına kadar devam eden riyâset merkezli mücadelenin bir tezahürüdür. Bu rekabet İslâmiyet'ten önce Mekke'nin liderliğini elinde bulunduran Abdümenaf'ın ölümüyle ortaya çıkmış, Abdülmuttalib ile Harb b. Ümeyye arasında ve sonrasında da devam etmiştir. Hâşimoğullarından olan Muhammed'in Peygamber olarak seçilmiş olmasını -görevin dini ve siyasî liderliği de barındırıyor olması dolayısıyla- Ümeyyeoğulları asabiyet, şan ve kibir duygusu nedeniyle kabullenememiştir. Hız. Peygamber, Araplarda var olan bu asabiyet duygusunu her ne kadar İslâm kardeşliği, inanç birlikteliği ve ümmet bilinciyle yok etmeye çalışsa da tamamen gönüllerden söküp atamamıştır. Çünkü bu duygu, Arapların fitratına yerleşmiş, zihinlerinde ve sosyal hayatlarında tarihi köklere dayanan bir hal almıştır. İslâm dini ile birlikte üstü küllenen asabiyet duygusu ve kabileler arasındaki iktidar mücadelesi, Hız. Ebû Bekir'in Beni Sâide'de halife seçilmesi esnasında ileri sürülen argümanla filizlenir gibi olmuş, Hız. Osman'ın halife olarak belirlenmesinde ve iktidar sürecinde tamamen açığa çıkmıştır. Kabilecilik anlayışı ve rekabet ile ilgili bkz. Adem Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri* (İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2004); Hasan Barlak, *Arap Kabilecilik Anlayışının Hız. Osman Dönemi Siyasî Gelişmelere Etkisi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006) 5-55; Mehmed Said Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliği* (Ankara: Otto Yayınları, 2016); Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Siyasal Akli* (İstanbul: Mana Yayınları, 2020), 181-189.

[22] İrfan Aycan, "Ebû Süfyan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/230-232.

[23] İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 2/124-135; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2/41-55; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 2/116.

[24] Muaviye, Hız. Peygamber döneminde kâtiplik, daha sonra Hız. Ebû Bekir zamanında abisi ile birlikte ordu komutanlığı görevlerinde bulunmuş, Hız. Ömer zamanında Şam'a vali olarak atanmıştır. Bkz. Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Tarihî'l-Arab Kable'l-İslâm*, (Beyrut: Avend-i Daniş, 1993), 8/122, 130; Abidin Sönmez, *Rasûlullah'ın İslâm'a Davet Mektupları* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1984), 65.

[25] Mesûdî, *Mürüçü'z-Zehab*, 2/352. Ayrıca bkz. Aktaş, *Bir Arap Dahisi Muğire b. Şû'be* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2019), 273.

Hz. Osman, halifelik döneminde pek çok siyasi karar almış ve bunları uygulamaya koymuştur. Onun uygulamalarından bazıları kabul görürken bazıları ise şiddetle eleştirilmiş ve olumsuz sonuçlar doğurduğu yorumları yapılmıştır.^[26] İnsan fitratında olan iktidar/yönetme arzusu ve Araplarda var olan asabiyet duygusu, Ümeyyeoğullarının tarihi köklerindeki rolleri ile birleşince,^[27] bu gücü sınırsızca kullanma ve iktidarın nimetlerinden yararlanma hırsıyla Ümeyyeoğulları, Hz. Osman'ın konumundan ve kişisel özelliklerinden de istifade ederek bu alana daima tazyik uygulamıştır. Bu durum, başta Emevî-Hâşimî rekabeti olmak üzere iktidar ve muhalefet arasında siyasî, sosyal ve dinî alanlarda çeşitli ihtilafların ortaya çıkmasının sebeplerinden biri olmuştur.^[28]

Hz. Osman, “*sükûnet dönemi*” diye ifade edilen ilk devrinde, selefinden güçlü bir devlet devralması dolayısıyla kapsamlı fetih hareketlerinde bulunmuştur.^[29] Bu başarılı fetih hareketleri sonucunda devletin güç ve itibarı artmış, halkın refah düzeyi yükselmiş, toplumsal güven ortamı oluşmuştur. Buna bağlı olarak Hz. Osman'ın aldığı bazı karar ve uygulamalar sonucu ortaya çıkan itiraz ve ihtilaflar, iktidara kredi tanınması dolayısıyla çok önemli bir probleme dönüşmemiş, aksine Hz. Osman'ın cömertliği, yumuşak huylu ve müşfik karakterli olması,^[30] halk nezdinde olumlu karşılandığından sükûnete katkı sağlamıştır.^[31] Ancak Hz. Osman'ın ikinci altı yıllık döneminde Ümeyyeoğullarının artan baskısı, yönetimde etkin olmaya başlaması ve uyguladıkları yönetim politikaları, refah döneminin sona ermesine, halifeye yönelik eleştirilerin artmasına ve kendi zamanını aşan önemli sorunların ortaya çıkmasına kaynaklık etmiştir.^[32]

[26] Apak, “Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, 158.

[27] Osman Dertli, *Hz. Osman Dönemi: Sosyolojik Bir Yaklaşım* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 132.

[28] Apak, “Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, 165.

[29] Devletin hududu, kuzeyde Doğu Karadeniz kıyılarından, Çin-Hint sınırlarına, Kuzey Afrika'da ise Libya ve Tunus'a kadar dayanmıştır. Bilgi için bkz. Adem Apak, “Hz. Osman Dönemi Fetihleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/9 (2000) 437-446; Nadir Özkuyumcu, “Raşid Halifeler Döneminde Yapılan Deniz Seferleri”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, ed. Ahmet Önkal ve M. Ali Kapar, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018) 2/251-259; Adnan Adıgüzel, “Hz. Osman Döneminde (24-35/644-656) Fetihler”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 11/3 (Aralık 2019) 1173-1199.

[30] Taberî, *Târîh*, 4/399; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefa*, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1981), 1/491.

[31] Adnan Demircan, *Râşid Halifeler* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2014), 84.

[32] İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/62-65; Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, thk. Ömer Faruk et-Tebbah (Beyrut: t.y.), 201, 255-286. Hz. Osman döneminde oluşan sorunların abartı ve iftira olduğu hususunda farklı görüşler için ayrıca bkz. Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî, *el-Avâsim mine'l-Kavâsim*, thk. Muhibbüddîn el-Hatîb (Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1405/1985), 61-141.

1. Yönetim Anlayışına Yönelik Eleştiriler ve Yaşanan Sorunlar

1.1. Gelir Dağılımındaki Adaletsizlik

Hız. Osman'ın ikinci altı yıllık döneminde ortaya çıkan iç karışıklık ve isyanların sebeplerinden biri ekonomik faktörlerdir. Buradaki sorunun kaynağı, sadece ekonominin kötüleşmesi değil, fetih hareketleriyle elde edilen ganimet ve refah payından adaletli bir dağıtımın yapılamadığı hususu olarak görülmüştür.^[33] Hız. Ömer zamanında ganimetler; Hız. Peygamber'e yakınlık, Müslümanlıkta öncelik ve dine hizmet esasına göre tahsis edilmiştir.^[34] Hız. Osman döneminde ise, Hız. Ömer'in uyguladığı bu paylaşım sistemi devam etmiş hatta İslâm'a hizmet etmiş öncü kimselerin özel talep ve ihtiyaçlarının hazineden karşılandığı öne sürülmüştür.^[35] İslâmiyet'teki hizmete, Müslümanlıktaki kıdeme ve denenmiş sadâkate dayanan bu imtiyaz ve seçkinlik anlayışı, Hız. Osman döneminde tekrar siyasi ve iktisadî temelli bir yapıya dönüşmeye; din temelli seçkinlik ve üstünlük anlayışı ise, ekonomik ve politik güce indirgenmeye başlanmıştır.^[36]

Hız. Osman'ın sahip olduğu siyasi gücün etkisiyle devletin maddî olanaklarını, akrabalarının istek ve arzularına boyun eğerek sunmak zorunda kalması, bu konuda özellikle Ümeyyegoğullarını öncelmesi, onları önemli görevlere getirmesi, toplum nezdinde gelir adaletsizliğine ve Kureyş merkezli elit bir zümrenin oluştuğu algısına neden olmuştur.^[37] Fetihlerde aktif rol alan bedevîler, elde edilen ganimetlerin paylaşımındaki eşitsizliğe ve Kureyşlilerin artan zenginliğine zamanla tepki göstermeye başlamışlardır.^[38] Hız. Osman'ın ganimet dağıtımında kavmini ve akrabalarını öncelmesi, onlara beytülmalde destekte bulunması,^[39] Hız. Ali ve diğer sahâbiler tarafından da eleştirilmesine sebep olmuştur. Bu uygulamaları yüzünden değişik vesilelerle Hız. Ömer ve Hız. Ebû Bekir'le kıyaslanıp niçin böyle davrandığı sorulduğunda o; "Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer akrabalarına yardım etmemişlerdi. Ben ise akrabalarımı gözetiyorum, sıla-î rahîm görevini yapıyorum." şeklinde açıklama-

^[33] Azimli, *Hız. Osman*, 47.

^[34] Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Târihü'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemir Mühenna (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1431/2010) 2/44-45. Bkz. Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 212-219.

^[35] Azimli, *Hız. Osman*, 48.

^[36] Dertli, *Hız. Osman Dönemi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*, 167.

^[37] Murat Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hız. Osman* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 141.

^[38] Azimli, *Hız. Osman*, 47. Ekonomik sorunların fitne hareketlerine etkisi hakkında bilgi için bkz. M. Mahfuz Söylemez, "Hız. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi- Küfe Örneği," *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3 (2003), 63-86.

^[39] Hız. Osman, sütkardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'e ve amcaoğlu Mervan b. Hakem'e, ganimetlerden beşte bir hisse vermiştir. Bu sebeple beytülmal sorumlusu Abdullah b. Erkâm ile tartışmış, Mervan'ın kardeşine hazineden para vermeyince; "Sen bizim bir memurumuzsun, vereceksin" demesi üzerine Abdullah b. Erkâm ona; "Ben ümmetin hazinesinin vekili olduğumu zannediyordum, sizin ailenizin değil" diyerek karşılık vermiş ve görevi bırakmıştır. Bkz. Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkar- Riyad Zirikli (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 6/136, 140, 209.

larda bulunmuştur.^[40] Bu yaklaşımı dolayısıyla Hz. Ali ve sahâbenin ileri gelenleri tarafından uyarılsa da bunları göz ardı etmiştir. Hz. Osman'ın bu yaklaşımı ve uyarıları dikkate almaması, 35/656 yılında muhalif grupların isyan ederek halifeyi kuşatmaları ve '*feyin artırılması, malların belli merkezlerde belli kişilere değil, eşit paylaştırılması*' şeklinde yazılı teminat talep etmeleri sonucunu doğurmuştur.^[41] Ancak sonrasında yaşanan suikast nedeniyle bu taleplere cevap verilememiştir.

1.2. Kureyşlilik ve Kabile Taassubu

Araplar arasındaki kabile çekişmeleri, İslâmiyetle birlikte azalmışsa da Hz. Peygamber'in vefatından sonra halife seçiminde, irtidat hadiselerinde ve bazı olaylarda gözlemlendiği gibi etkisini tamamen yitirmemiştir. Kureyşliler, İslâm öncesindeki *sikâye*,^[42] *rifâde*^[43] ve *kıyâde*^[44] görevlerini elinde bulundurarak konumlarını korumak istemiştir. Bu arzu, Kureyş'in iki rakip boyu olan Hâşimî-Emevîler arasında da üstünlük mücadelesinin devam etmesini beraberinde getirmiştir. Kureyşliliğin bir sonucu olarak Ümeyyeoğullarında zaten var olan iktidar ve liderlik duygusu, Hz. Osman'ın halife olmasıyla zamanla yönetimde söz sahibi olmaya ve devlet imkânlarını kendi lehleri doğrultusunda kullanmaya başlamasıyla görünür olmaya başlamıştır. Savaşlarda canla-başla mücadele eden mücahitlerin kabileleri, Kureyş'in büyük oranda idari kadrolara sahip olmaları ve ganimetlerden en büyük payı almaları karşısında memnuniyetsizliklerini dile getirmişlerdir. Bu durum ise toplumsal huzursuzluğa sebep olmuştur.

Hz. Osman, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in uyguladığı kabileler arası denge politikasını uygulamak yerine, yönetime hâkim olabilmek adına akrabalarından güvendiği isimleri vali olarak tayin etmeyi tercih etmiştir.^[45] Yine Hz. Ömer'in değişik kabilelerin öncülerinden oluşturduğu müşâvere heyeti, bu dönemde aktif olarak toplanamamıştır. Bu durum da çözümden çok problemlerin oluşmasına kaynaklık etmiştir.^[46]

^[40] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/133, 175. Ayrıca bkz. Mehmet Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş* (Konya: Çizgi Yayınları, 2016), 98.

^[41] Taberî, *Târîh*, 4/355-356; Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, *Târîhu Halife b. Hayyat*, çev. Abdülhalik Bakır (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001), 209-210.

^[42] Mekke'deki Zemzem ve su işleri ile ilgili görevdir. Bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Sikâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/177-179.

^[43] Hac döneminde hacılara yemek dağıtma görevidir. Bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Rifâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/97-98.

^[44] Kıyâde, cahiliye döneminde Mekke'nin ordu komutanlığıdır. Bilgi için bkz. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kıyâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/507.

^[45] Bu durumun sebepleri olarak şunları söyleyebiliriz: a) Hz. Osman'ın kişilik olarak yumuşak huylu, merhametli ve akrabalarına düşkün olması b) Mekke'nin liderliğini yapmış Ümeyyeoğullarının 15 yıllık yönetimden uzak kalmasının getirdiği iktidar hırsı, karakteristik ve tarihsel yapıları.

^[46] Azimli, *Hz. Osman*, 58.

1.3. Bedevîlilik-Hadarîlik Sorunu

Arap toplumlarında “kır, sahra, çöl” anlamlarına gelen bâdiyede, göçebe olarak çadırlarda yaşayan kimselere bedevî; yerleşik hayata geçmiş, şehirliliği ve medenîliği temsil eden kimselere ise “hadarî” tanımlaması yapılır.^[47] Çöllerde konar-göçer bir yapıda ve zor şartlarda yaşayan, aceleci ve sert karakterli bedevîler; daha ziyade hayvancılıkla, gasp ve yağmalarda bulunarak yaşamlarını sürdürürlerdi.^[48] Şehirlilerin; geleneksel algı gereği bedevîleri hakir görme duyguları, sosyolojik açıdan iki kesimin birbirlerine karşı zaman zaman olumsuz tavır geliştirmesini sağlamış ve problemlili ilişkilerin yaşanması sonucunu doğurmuştur. Kur’ân’ın, bedevîleri anlatmak için “*el-‘Arab*” ifadesini kullanması^[49] ve bunların çoğuna olumsuz anlam yüklemesi, Hz. Peygamber’in de hadislerinde bedevîleri yeren, buna karşılık hadarîliği/shêhirliliği öven ve cemiyet hayatını teşvik eden mesajlar vermesi^[50] yine Hz. Peygamber’in, Medine’de şehir devletinin temellerini atması, mescit, çarşı ve eğitim-öğretim müessesini oluşturması, ideal Müslüman yaşamının yerleşik hayatı gerekli kıldığı bir sonucu olarak görülebilir. Nitekim Hz. Peygamber’den itibaren Arap toplumlarında Müslüman olan bedevîlerin; şehirlere yerleştirilmeleri ile sosyalleşmeleri ve medenileşmelerinin sağlanmaya çalışılması, bu amaca yönelik olarak değerlendirilebilir.

Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde savaflara götürülen bedevîlere ganimetten pay verilerek arzularının dizginlenmesi ve toplumla kaynaşması amaçlanmıştı.^[51] İslâm’la birlikte sisteme adapte olan bedevîler; içlerindeki coşkun, hırçın ve kaba karakteri tamamen atamamalarından dolayı her an sorun çıkarma eğiliminde olmuşlardı. Hz. Ömer onları Medine gibi eski şehirlere değil de yeni kurulan Küfe, Basra ve Fustat gibi ordugâh şehirlere kabile esasına göre yerleştirerek bu gücü fütuhâta kanalize etmeyi amaçlamıştı.^[52] Hz. Osman döneminde ise bu şehirlere yerleştirilen ve ayrımcılığa tabi tutulduğunu düşünen bedevîler, huzursuzluklarını siyasî ve sosyal alanlarda yansıtmaya başladıkları gibi halifeye karşı muhalif hareketin de öncülüğünü yapmışlardır.^[53] Hz. Osman’ın ikinci döneminin sonuna doğru savaş ekonomisinin zayıflaması, ganimetlerin azalması ve gelir adaletsizliği, daha çok bu garnizon şehirlerin ekonomisini vurmuştur. Buradaki halk,

^[47] Bilgi için bkz. Mustafa Fayda, “Bedevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/311-317.

^[48] Azimli, *Hz. Osman*, 74. Bedevîlerin yaşam koşulları hakkında bilgi için ayrıca bkz. Adnan Demircan, *Bedevî* (İstanbul: Endülüs Yayınevi, 2020), 80-100; Ömer Aktaş, *Sakîf Kabilesi ve Hz. Peygamber’le Münasebetleri* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021), 68-70.

^[49] el-Ahzâb 33/20; el-Hucûrât 49/14.

^[50] Mustafa Demirci, “İslâm’ın Ümran Şehri: Bağdat”, *Hece Dergisi (Şehirlerin Dili Özel Sayısı)* (Haziran 2009), 249.

^[51] Salim b. Zekvân el-Hilâlî, *es-Sîre* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 60-61. Ayrıca bkz. Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 203-219.

^[52] Azimli, *Hz. Osman*, 76.

^[53] Salim b. Zekvân, *es-Sîre*, 60-61; Ayrıca bkz. Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 227-234.

krizin ve idarenin olumsuz etkisiyle muhalif seslerini yükseltmeye başlamışlardır. Protesto faaliyetleri; anarşiye, kaosa ve kanlı bir darbe ile halifenin ölümüne sebebiyet veren trajik bir sonu beraberinde getirmiştir.^[54]

1.4. Ahdâs-Tulekâ

Hz. Osman döneminde dinî, siyasi ve sosyal sorunların ortaya çıkışını tetikleyen unsurlardan birinin de; Hz. Peygamber'i görememiş yeni yetişen nesil/ahdâs^[55] ile sahabe arasında yaşantı, algı ve anlayış farklarının olması olduğu söylenebilir. Arapların ahdâs diye ifade ettiği bu genç nesil Müslümanlar, Hz. Peygamber'in vahiy ikliminde yetişmedikleri, ilk Müslümanların yaşadığı eza ve cefayı görmedikleri, bir kısmı iman sadâkati ve bilincine tam olarak vakıf olmadıkları için farklı yaşam alışkanlıkları ve kültürleri ile yetişmeleri dolayısıyla da muhtemelen savrulmalara açık bir konumda olmuşlardır. Toplumda farklı kültürlerle etkileşim ve zenginliğin de vermiş olduğu etkiyle güvercin uçurtma, tavla oynama ve bir takım eğlence âlemleri düzenleme gibi dinî hassasiyetten uzak yaşam alışkanlıkları oluşmaya başlamıştır.^[56] Gelecekte oluşacak muhtemel tehlikeyi öngören Hz. Ömer, savaşlardan elde edilen cariyelerin çocukları olan bu yeni nesil ile ilgili olarak; “*Bu cariyelerin çocuklarından Allah'a sığınırım*”^[57] sözleri ile endişesini ifade etmiştir. Gün gelmiş, cariyelerden olan bu yeni nesil -bilhassa Kûfe ve Mısır'da büyüyen- gençler, Hz. Osman'a yönelik muhalefetin öncülüğünü de yapmışlardır.

Hz. Osman dönemi olumsuzluklardan bir diğeri de; Mekke'nin fethiyle birlikte Hz. Peygamber'in “*hepiniz serbestsiniz (tulekâ)*” ifadesinden^[58] sonra Müslüman/teslim olan Ümeyyeoğullarının, halife ile akrabalıklarının avantajıyla iktidarın nimetlerinden yararlanmaları ve zamanla haksız uygulamalar yapmaları, İslâmiyet'in çilesini çekmiş Muhacir ve Ensar'ın tepkisi ile karşılaşmıştır.^[59] Tulekâ diye nitelendirilen kabile mensuplarının gördüğü değer ve onların topluma yaşattığı değersizlik hissi de Hz. Osman'a yönelik muhalefetin dozunu artırmıştır.

^[54] Hatalmış, “İslâm Tarihinde İlk Darbe Girişimi ve Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi”, 198.

^[55] Lügatta “gençler, genç adamlar” anlamında olup X. ve XII. yüzyıllarda Suriye ve Irak bölgelerinde oluşmuş milis kuvvetlerine denilen Ahdas'ı, burada lügat anlamında kullanılmaktadır. Bilgi için bkz. Coşkun Alptekin, “Ahdas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/508-509.

^[56] Bilgi için bkz. Câbirî, *Arap Siyasal Aklı*, 148-159. Ayrıca bkz. Azimli, *Hz. Osman*, 55-56.

^[57] Dineverî, *Ahbârü't-Tivâl*, 128-129.

^[58] Taberî, *Târîh*, 3/61.

^[59] Örneğin Hz. Ali, Zübeyr b. Avvâm, Abdurrahman b. Avf gibi sahabiler, Hz. Osman'ın akrabalarına devlet hazinesinden yardım etmesini eleştirmişlerdir. Özellikle Muaviye'nin Ebû Zer ile tartışması ve Mervan b. Hakem'in uygulamaları bu kapsamda değerlendirilebilir. Bkz. Salim b. Zekvân, *es-Sîre*, 61-62; İbn Sa'd, *Ta-bakâtü'l-Kübrâ*, 4/213.

1.5. Hz. Osman'ın Kişilik Özellikleri

Hz. Osman'ın babası, Ümeyye'nin torunu Affan b. Ebi'l-As olup Mekke'nin ileri gelenlerinden zengin bir tüccardır.^[60] Babası gibi ticaretle meşgul olan Hz. Osman da zengin ve cömert bir insandı.^[61] Ayrıca o; yumuşak huylu, hayâ sahibi,^[62] merhametli, müşfik ve akrabalarına düşkün bir mizaca sahipti.^[63] İdeal yöneticide olması beklenen adil, kararlı, liyâkat ve ehliyete önem veren, müşâvereyi önemseyen, hak ve adâlet hususunda sert, korkusuz ve keskin olmayı gerektiren hasletlerin,^[64] Hz. Ömer'e göre Hz. Osman'da daha zayıf olması, görevi süresince ortaya çıkan toplumsal bazı sorunların çözümü esnasında halifenin güçlükler yaşamasına, kimi zaman da iyi niyetinin istismar edilmesine neden olduğu söylenebilir.

1.6. İdari Atamaları

Hz. Osman'ın yönetim anlayışına getirilen en önemli eleştirilerin ve şehit edilmesi sonucunu doğuran hususların başında kabile ve akraba düşkünlüğü gereği yapmış olduğu atamalar ve bu kişilerin yaptığı uygulamalar gelmektedir. Hz. Osman, kendisinden önceki halifelere göre farklı bir yönetim modeli sergilemiş, cömert, yumuşak huylu, merhametli ve güven esasına dayanan bir yaklaşımda olmuştur. Hilafeti döneminde yetmişli yaşlarda olmasının da etkisiyle, kendisine yardımcı olması için güvendiği akrabalarını önemli görevlere getirmiştir. Böylece vali tayin ettiği akrabaları vasıtasıyla merkezle taşra arasında eşgüdüm olmasını ve kendisine yönelik oluşacak muhalefeti de engellemeyi düşünmüş olmalıdır. Ayrıca akraba merkezli atama siyasetinin, iktidara daha sadâkatle bağlı olacağı düşüncesinden hareketle merkezi otoriteyi sağlamlaştırma amacı taşıdığı da söylenebilir.^[65] Ancak Mekke'nin fethine kadar direnen Ümeyyeoğullarının iktidar arzusu ve Hâşimiler karşısında yıllar önce kaybettikleri otorite ve nüfuzu yeniden elde etmenin verdiği hisle hareket etmeye başlamaları, zamanla idarenin gücünü kendi menfaatleri doğrultusunda ve halkın tepkisini çekecek şekilde kullanmaları, iyi niyetle yönetim politikasını belirlemeye çalışan halifeyi zora sokan ve toplumsal sorunların ortaya çıkmasına neden olan önemli etkenlerden biri olmuştur.

^[60] İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 3/52; Ayrıca bkz. Murat Akarsu, *Hz. Osman ve Hilafeti* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 18.

^[61] Tebük Seferi'nin hazırlıkları esnasında ordunun yaklaşık üçte birini tek başına donattığı ifade edilir. Seferine katılan ordunun yaklaşık 30 bin kişiden oluştuğu (950 deve, 100 at, 10 bin dinar para ve savaş malzemeleri) düşünüldüğünde cömertliği anlaşılmaktadır. Bkz. M. Asım Köksal, *İslâm Tarihi* (İstanbul: Şamil Yayınları, 1981), 9/162.

^[62] Hz. Osman'ın hayâ sahibi olması ile ilgili olarak Hz. Peygamber'in; "*Melekler tıpkı Allah ve elçisinden hayâ ettikleri gibi Osman'dan da hayâ ederler.*" buyurduğu rivayet edilir. Süyûtî, *Halifeler Tarihi*, 161; İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1988), 12/459-460.

^[63] Taberî, *Târîh*, 4/399; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefa*, 1/491.

^[64] Konuyla ilgili bkz. Henry Kissinger, *Liderlik (Dünya Stratejisi ile İlgili Altı Ders)*, çev. Ebru Kılıç (İstanbul: Runik Kitap Yayınları, 2022).

^[65] Dertli, *Hz. Osman Dönemi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*, 159.

Hz. Osman, hilafeti döneminde idari atamalar yapmış, bu kapsamda vali değişiklikleri de yaparak bazı tasarruflarda bulunmuştur. Kendisinden önceki halifeler de vali değişiklikleri yapmıştır. Her iktidar kendi kadrolarını oluşturma, süreç içerisinde değişiklik yapma hakkına sahiptir. Buradaki tepki çeken husus; başarılı bürokratların görevlerinden alınarak yerlerine kimi ehil olmayan, halkın tepkisi ile karşılanan icraatları ile öne çıkan ve büyük çoğunluğu da akrabalarından oluşan kişilerin atanması olmuştur.^[66] Hz. Osman'ın, Hz. Ömer'in vasiyeti üzerine göreve atadığı Sa'd b. Ebî Vakkas, Küfelilerin baskısı ile atadığı Ebû Musa el-Eş'ârî ve kısa bir süreliğine Azerbaycan-Ermenistan valiliğine Muğire b. Şû'be'nin atanması^[67] dışındaki önemli şehir valilerin tamamı akrabalarından oluşmuştur.

Hz. Osman, halife seçildiğinde büyük eyaletlerdeki valiler şu şekilde idi. Küfe'de; Hevâzin Kabilesi'nin Sakif kolundan Muğire b. Şû'be,^[68] Mısır'da; Kureyş Kabilesi'nin Sehm kolundan Amr b. el-As,^[69] Basra'da; Yemen'in Eş'ar Kabilesi'nden Ebû Musa el-Eş'ârî,^[70] Şam'da Ümeyyeoğullarından Muaviye b. Ebû Süfyan^[71] görev yapmaktaydı. Muğire b. Şû'be'nin yerine vasiyet gereği getirilen^[72] Sa'd b. Ebî Vakkas, halifeliliğin üçüncü yılında (26/647) hazine görevlisi Abdullah b. Mes'ud'la aralarında yaşanan borç para alma mevzuu yüzünden azledilmiş, yerine halifenin akrabası Velid b. Ukbe b. Ebî Muayt getirilmiştir.^[73] Valilikten azledilen Sa'd b. Ebî Vakkas, tulekâdan olan Velid b. Ukbe'ye; *"Bizden ayrıldıktan sonra zekân mı arttı, yoksa biz mi ahmaklaştık."* diyerek sitemini iletmişti. O da bu söze karşılık olarak; *"Üzülme! Bütün bunların hiç biri olmadı. Bilakis o, bir halkın kendisiyle yemek yediği, diğerlerinin de onunla yemek yediği bir kraldır. Bir mülk, bir gün birileri tarafından; diğer bir gün, başka birileri tarafından yenir."* ifadelerini kullanmış ve iktidara bakış açısını ortaya koymuştur.^[74]

Velid b. Ukbe, görev yaptığı beş yıl süre zarfında önemli bir tepki almamış, genel olarak halkın memnuniyetini kazanmıştır.^[75] Ancak vermiş olduğu kısas ce-

^[66] Azimli, *Hz. Osman*, 83.

^[67] Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân* (Beyrut:1408/1988), 203. Ayrıca bkz. Aktaş, *Bir Arap Dahisi Muğire b. Şû'be*, 185-186.

^[68] Yerine Hz. Osman'ın ana bir kardeşi olan Velid b. Ukbe getirilmiştir. Daha sonra yine Ümeyyeoğullarından Said b. As getirilmiştir.

^[69] Yerine Hz. Osman'ın sütkardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh getirilmiştir.

^[70] Yerine Hz. Osman'ın dayısının oğlu Abdullah b. Amir getirilmiştir.

^[71] Mekke'nin liderlerinden Ebû Süfyan'ın oğlu olan Muaviye'ye, Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber ve diğer halifelerce idari görevler verilmiştir. Daha sonra Emevî Devleti'nin kurucusu ve ilk halifesi olmuştur. Geniş bilgi için bkz. İrfan Aycan, *Muaviye b. Ebû Süfyan'ın Hayatı ve Devlet Politikası* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989); Aycan, "Muaviye b. Ebû Süfyan", 10/230-232.

^[72] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/475.

^[73] Taberî, *Târîh*, 4/251-252; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2/245; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/476-477.

^[74] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/477.

^[75] Küfe'nin sosyal yapısı farklılık arz ettiği için Velid b. Ukbe öncesi son 6-7 yılda 3 valinin değiştiği hesaba katıldığında genel olarak başarılı bir yöneticilik sergilediği sonucu çıkarılabilir. Bilgi için bkz. Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*, 45-46.

zasiyla ilgili olarak kendisine kin besleyen bir grup, onun içki içtiğini^[76] halifeye şikâyet ederek azledilmesini sağlamıştır. Halife, yerine yine akrabalarından Said b. el-As'ı atamıştır.^[77] Said b. el-As, Mekke'de İslâm düşmanlığıyla ünlenmiş, Bedir'de Hz. Ali tarafından öldürülmüş bir ailenin evladıdır.^[78] Görevi esnasında sarfettiği “*Kûfe bölgesindeki Sevad arazileri, Kureyş'in bahçesidir*” sözü,^[79] başta Malik b. Eşter olmak üzere Kûfelilerin “*Kılıçlarımızla aldığımız yerler nasıl Kureyş'in bahçesi olabilir?*” şeklinde tepkisiyle karşılanmıştır.^[80] Bu sözler, ortaya çıkacak büyük yangının kıvılcımını oluşturmuştur. Said b. el-As'ın şehirden çıkmasını fırsat bilen muhalif gruplar, onu tekrar şehre sokmamış, Ebû Musa el-Eş'ârî'yi^[81] vali, Huzeyfeyi de Sevad ve fey idaresinin başına atadıklarını ilan etmişlerdir.^[82] Hz. Osman, Kûfelilerin girişimini kabullenmek zorunda kalmış ve bu durum, onun otoritesini sarsan bir gelişme olmuştur.^[83]

Hz. Osman göreve geldiğinde Mısır'ın tamamı, Hz. Ömer'in valisi Amr b. el-As tarafından yönetiliyordu. Hz. Osman, Mısır'ın idaresini iki kişiye vermişti. Amr, Mısır genel valiliğini; sütkardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh ise haraç âmilliği görevini üstlenmişti. 27/648'de ikisi arasında anlaşmazlık çıkınca Amr b. el-As azledilerek yerine Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh vali olarak atanmıştır.^[84] Abdullah b. Sa'd, Hz. Peygamber döneminde Müslüman olmuş, belli bir müddet Medine'de kaldıktan sonra dinden dönerek Mekke'ye kaçmış ve İslâm aleyhine propaganda yapması dolayısıyla Mekke'nin fethinde af kapsamı dışında tutulmuştu. Ancak Hz. Osman, Hz. Peygamber'den sütkardeşi Sa'd'ı affetmesini rica ederek af kapsamına aldırması ve Sa'd tekrar Müslüman olmuştu. Bu yaşananları bilen sahâbe ve Mısırlılar, Amr b. el-As'ın görevden alınarak Abdullah b. Sa'd'ın atanmasını kabullene-memişlerdir.^[85] Bölge halkıyla da zamanla problemler çıkınca Mısırlılar, valinin azledilmesi için halifeye müracaat etmişler, olumlu sonuç alamayınca da durumu Hz. Aişe'ye bildirmişlerdir. Hz. Aişe de valiyi görevden almamakta ısrar eden Hz.

^[76] Başka bir rivayete göre de Velid b. Ukbe, sarhoş bir halde sabah namazını dört rekât olarak kırdırması, sonra cemaate dönüp “Daha da artırayım mı?” diye sormuştu. Bu olaydan oldukça rahatsız olan Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Osman'a durumu bildirmiştir. Halife de akrabası olduğu için verilen had cezasını uygulayamamış, bu görevi Hz. Ali'ye devretmiştir. O da bunu Abdullah b. Cafer'e uygulamıştır. Bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/4; Kılıç, “Kûfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri”, 241-246.

^[77] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/3-5.

^[78] İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 7/35.

^[79] Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, 2/488; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/31-32.

^[80] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/152.

^[81] İsyanın liderliğini yapan Malik b. Eşter'in Yemenli olması, yine Yemenli Ebû Musa el-Eş'ârî'yi vali olarak tercih etmesinde etkili olduğu söylenebilir.

^[82] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/159.

^[83] Azimli, *Hz. Osman*, 100.

^[84] Taberî, *Târîh*, 4/256-257; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/482.

^[85] Bunda Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in kimliği ve uygulamalarının etkisi kadar, Hz. Ömer döneminden itibaren yıllarca valilik yapmış Amr b. el-As'ın oluşturduğu çevre ve iktidar nimetlerini kaybetmek istemeyen kesimlerin de etkisi olduğu söylenebilir.

Osman'ı, bu kararından dolayı eleştirmiştir.^[86] Nitekim bu tavır ve uygulamalar, daha sonra isyancı grupların oluşmasına etki etmiştir.

Hız. Osman halife olduğunda, halkının çoğunluğu Mudarlı olan Basra'da Ebû Musa el-Eş'arî görev yapmaktaydı. Ebû Musa el-Eş'arî'nin, 29/650 yılında sefere yaya çıkmanın faziletlerini anlatıp kendisinin binek üzerinde alana gelmesi, Basralılar tarafından eleştirilmiş ve tartışma yaşanmıştı. Bunun üzerine Basralılar tarafından halifeye şikâyet edilen vali azledilmişti. Yerine genç ve siyasi tecrübesi olmayan^[87] Hız. Osman'ın dayısının oğlu Abdullah b. Amir tayin edilmişti.^[88] Ümeyyeoğullarına mensup valilerin, defalarca halifeye şikâyet edilmelerine rağmen görevlerinden azledilmezken veya hemen işleme alınmazken yapılan bu azil işlemi, sorunların oluşmasına etki etmiştir.

Abdullah b. Erkam'ın, uzun yıllar beytülmâl sorumluluğunu üstlenmesinin ardından görevden alınması da halifenin şahsına yöneltilen eleştirilerden birisidir. Ancak bu konuda Hız. Osman; "Abdullah b. Erkam, Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer zamanından bu zamana kadar iş başında idi. Fakat kendisi artık ihtiyarlanmış ve zayıflamıştır. Bu yüzden onun işini Zeyd b. Sabit'e verdik." demiştir. Ömer Rıza bu atamayı; hazine işlerinin dikkat gerektirecek hassasiyete sahip olması dolayısıyla genç ve güvenilir, üzerinde hiçbir söz söylenemeyecek bir zâtın tayin edilmesi olarak yorumlamıştır.^[89]

Hız. Osman'ı zor duruma düşüren idarî uygulamalarından biri de Hız. Peygamber tarafından Taif'e sürgün edilen, ilk iki halifenin de devam ettirdiği Hakem Ailesi'nin sürgün uygulamasını kaldırarak^[90] Medine'ye getirtmesi olmuştur.^[91]

^[86] Bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eş'arîf*, 6/162, 175, 192-200.

^[87] Yaşca ve siyaseten tecrübeli olan Ebû Musa el-Eş'arî'nin yerine genç, tecrübesiz ve Ümeyyeoğullarından birisinin atanmasını Hız. Ali, Talha ve Zübeyr de tenkit etmiş ve Hız. Osman'a: "Hız. Ömer, sana Benü Ümeyye ve Ebû Muayt Ailesi'ni insanların omuzuna yüklemeye diye vasiyet etmedi mi?" diye karşılık vermişlerdir. Bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eş'arîf*, 6/139.

^[88] Taberî, *Târîh*, 4/264-265; İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2/249; İbn'ül-Esir, *el-Kâmil*, 2/491.

^[89] Ömer Rıza Doğrul, *Büyük İslâm Tarihi (Asr-ı Saâdet)* (İstanbul: Eser Kitabevi, 1975) 5/292. Ancak Salim b. Zekvân, *es-Sîre* adlı eserinde; Hız. Osman'ın hazineden borç aldığını, Abdullah b. Erkam'ın istemesi üzerine kayıtsız kaldığını, bunun üzerine Hız. Osman'ın, Erkam'a: "Bu ancak maldır, eğer onu bizim için korumayı istersen veya bunu uygun görmezsen anahtarlarımızı ver." demesi üzerine Abdullah b. Erkam'ın görevi bıraktığını ifade eder. Bkz. Salim b. Zekvân, *es-Sîre*, 58-59.

^[90] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eş'arîf*, 6/135. Bilgi için ayrıca bkz. Selman Başaran, "Hakem b. Ebû'l-As", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/175-176. Bu sürgün olayı ile ilgili Hız. Osman, kendisine yapılan eleştiriler ile ilgili olarak; "Diyorlar ki; Resûlullah'ın Medine'den çıkarttığı adamı sen Medine'ye geri getirdin. Hakem b. Ebi'l-Âs Mekkelidir. Resûlullah onu Taif'e sürgün etti. Sonra bundan vazgeçti. Hakem'i Taif'e sürgün eden de onu çağırın da Resûlullah'tır. Böyle değil mi?" dedikten sonra, onu dinleyenler: "Evet böyledir." demişlerdir. Bkz. Taberî, *Târîh*, 4/363-364. Ayrıca İbn Teymiyye'ye göre Resûlullah sınırsız bir sürgün uygulaması hiç yapmamıştır. Bkz. Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhâlim, *Minhâcüs-Sünne*, thk. Muhammed Raşid Salim, (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1409/1989), 3/196. Bâkîllâni ise; Hız. Osman'ın, Hız. Peygamber'den isteyip onaylattığı şeyi, hilafeti döneminde gerçekleştirdiğini ifade eder. Bkz. Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkîllâni, *Temhîdül-Evâil ve Telhîsü'd-Delâil*, thk. İmâdüddîn Ahmet Haydar (Beirut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1414/1993), 535-536.

^[91] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eş'arîf*, 6/136.

Amcasının oğlu Mervan b. Hakem'e halifelik mührünü verip kâtiplik görevine atması, onun uygulama ve yönlendirmeleri doğrultusunda hareket etmesi de sorun yaşamasına yol açmıştır.^[92] Bu eleştirilerin oluşmasındaki en büyük sebeplerden biri de *tulekâ* olarak nitelendirilen bir ailenin üyelerinden Hakem'e; Kudâ Kabile-si'nin zekat mallarını vermesi, amcaoğlu ve aynı zamanda damadı Haris b. Hakem'i Medine çarşısında görevlendirip ona pek çok mal ve ihsanda bulunması, ayrıca Mervan b. Hakem'e ganimet mallarından büyük pay vermesi^[93] de tepki çeken hususlardandır.

Hz. Osman'ın şehit edilmesi sonucuna etki eden gelişmelerden bir diğeri de; Mısırlı muhaliflerin Vali Abdullah b. Sa'd'ın azlını, feyin artırılmasını ve adaletli bir dağıtımın yapılmasını da içeren talepleri ile Hz. Osman'a gelmeleri ve karşılaştıkları muamele olmuştur. Muhaliflerin, Mısır'a vali olarak Muhammed b. Ebî Bekir'in atama kararı ile diğer istekleri hususunda Hz. Osman'dan güvence aldıktan sonra dönüş yolunda, mevcut valiye hitaben yazılan ve Muhammed b. Ebî Bekir'in de aralarında bulunduğu isyancıların öldürülmesi emrinin yazılı olduğu hilafet mührüyle imzalanan mektubu yakalamaları,^[94] büyük infiale neden olarak bardağı taşıran son damla olmuştur. Halifeyi zora sokan ve itham edilmesine sebep olan bu siyasî manipilasyonun faili olmakla suçlanan en önemli şahıs, halifenin kâtipliğini de yapan Mervan b. Hakem'den başkası değildir.

1.7. Sahâbeye Yönelik Tutumu

Hz. Osman'ın ikinci döneminde ortaya koyduğu yönetim anlayışının eleştirilmesinde; iktidarın ve yöneticilerin uygulamaları, Müslümanlarca saygı duyulan sahâbilerin önde gelenlerine yönelik yaklaşım tarzı gelmektedir. Bu uygulamalar arasında; ilk Müslümanlardan olan Ebû Zer el-Gıfârî'nin, Şam'da bulunduğu esnada Vali Muaviye'ye yönelik ganimet dağıtımı ve gereğinden fazla lüks harcamaları, insanların savurganlığı hususunda açıktan eleştirilerde bulunması^[95] sonrasında Hz. Osman'a şikayet edilmesi ve kötü bir muamele ile Medine'ye getirilmesi olmuştur.^[96] Ebû Zer'in, Medine'ye geldiğinde de aynı yaklaşımını devam ettirmesi

[92] İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/50; Azimli, *Hz. Osman*, 86.

[93] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/136-137; İbn'ül-Esir, *el-Kâmil*, 2/484.

[94] İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, 1/ 73-74; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/181-182; Taberî, *Târîh*, 4/355-356.

[95] Ebû Zer, ganimet mallarının Müslümanlara ait olduğunu söylerken Muaviye ise Allah'a ait olduğunu ifade etmiştir. Böylece iktidar sahibi olarak istediği tasarruf hakkını elde etmiştir. Bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/167; Taberî, *Târîh*, 4/283-284. Ayrıca bilgi için bkz. Ahmet Güzel, "Muaviye ve Hz. Osman'a Muhalefeti Ekskinde Ebû Zer el-Gıfârî", *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 12/3 (Aralık 2012), 43-68. Ayrıca Ebû Zer, her gittiği ortamda gördüğü yanlışları açıktan eleştirmiş ve Kur'an'dan ayetler okumuştur: "Altın ve gümüşü biriktirip Allah yolunda sarfetmeyenler var ya, işte onları acıklı bir azap ile müjdele! O gün (bu paralar) cehennem ateşinde kızdırılacak da onların alınları, yanları ve sırtları bunlarla dağlanacak! İşte bu kendiniz için biriktirip yığıldıklarınız! Haydi biriktirip istiflediğiniz şeyleri tadın! denilecek (Tevbe 9/34-35)." Bkz. İbn'ül-Esir, *el-Kâmil*, 3/11.

[96] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/167. Ayrıca bkz. Abdullah Aydın, "Ebû Zer el-Gıfârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm*

sonrasında Rebeze bölgesine gönderilmesi/sürgün edilmesi,^[97] başta Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf ve Ammâr b. Yasir^[98] gibi sahâbileri rahatsız etmiş ve bu konuda eleştirilerini Hz. Osman'a da yöneltmişlerdir.

Hz. Osman'a yöneltilen eleştirilerden birisi de sahâbilerin ileri gelenlerinden ve ilk Müslümanlardan Ammâr b. Yasir'in dövülmesi hadisesidir. Esasen Hz. Osman'ın Ammâr'ı müfettiş olarak Mısır göndermiş olması, onun tarafsız bir kimse olduğunu ve halifeyle aralarında bir sorun bulunmadığını göstermektedir. Onun dövülmesi ile alakalı olarak gelen farklı rivayetler olmakla birlikte bunlar Hz. Osman'ın katline gerekçe olarak üretilmiş gibi görülmektedir.^[99] Bu rivayetlere göre muhalif grubun öne sürdüğü Ammâr b. Yasir, Hz. Osman'ın ganimet taksimatını, akrabalarına beytülmalden yardımlarda bulunmasını, atadığı görevlilerin uygulamalarını eleştiren ve halifeden bazı istekler içeren mektubu huzurunda kaba bir lisanla okumuş, bunun üzerine halifenin adamları tarafından dövülmüştür.^[100] Ammâr'a yapılanları işiten Hz. Aişe, halifeyi eleştirmiş ve Hz. Peygamber'in saçının telinden bir saç teli ve elbiselerinden bir elbise çıkararak “*Resûlullah'ın elbisesi eskimeden ne çabuk onun sünnetini terk ettiniz*” diye tepki göstermiştir.^[101] Daha sonra Hz. Osman'ın, Ammâr'ı Medine dışına sürgün etme kararı, Hz. Ali ve sahâbilerin uyarıları sonucunda uygulanmamıştır.^[102]

Hz. Ömer döneminde Kûfe bölgesinin hazine âmillîğini yapan Abdullah b. Mesûd, Hz. Osman'ın Kûfe valisi Velid b. Ukbe'yle hazineden aldığı borç paranın ödenmesi konusunda anlaşmazlığa düşmüştür. Bu olayda Hz. Osman; valisini savunup hazine âmili Abdullah b. Mesûd'u eleştirince, hazinenin anahtarlarını bırakarak görevden ayrılmış ve Medine'ye getirtilmiştir.^[103] Medine'de halifenin

Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/267.

^[97] Taberî, *Târîh*, 4/273-275; İbn'ül-Esir *el-Kâmil*, 3/10-11. Bir rivayete göre; Zeyd b. Vehb bir gün Rebeze'ye uğrar ve Ebû Zer'i gördüğünde neden burada olduğunu sorar. O da şöyle cevap verir: “*Şam'da bulunduğum sırada Muaviye ile altın ve gümüşü biriktirip Allah yolunda harcamayanlarla ilgili ayetin nüzul sebebi konusunda ihtilafa düştüm. Muaviye beni Osman'a şikâyet etti. Osman da bana Medine'ye gelmemi emretti. Medine'ye girdiğimde insanlar daha önce beni hiç görmemiş gibi etrafıma toplandı. Durumu Osman'a anlattım. O da bana 'Eğer istersen yakında bir yere yerleşebilirsiniz.' dedi. Onun talimatı üzerine buraya geldim. Şayet başımızda Habeşli birisi olsaydı onu da dinler ve itaat ederdim.*” dediği aktarılır. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 4/213. Başka bir görüşe göre; Ebû Zer, Muaviye'yi eleştirdiği için Medine'ye getirilmiş ve eleştirilerine devam ettiğinden Rebeze'ye sürgün edilmiştir. Bkz. Salim b. Zekvân, *es-Sîre*, 61-62.

^[98] Ammâr b. Yasir, Ebû Zer'in Rebeze'de vefat etmesi sonrasında; “*Allah hepimizi Ebû Zer konusunda affetsin*” diyerek yaşananlardan duyduğu rahatsızlığı ifade etmiştir. Bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/169.

^[99] Ammâr'ın dövülmesiyle ilgili bkz. İsmail Altun, “Hz. Osman'ın Ammâr b. Yâsir'i Cezalandırdığına Dair Rivayetlerin Belâzürî Özelinde Tahlil ve Tenkid”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)*, 0/51 (2019), 419-443; Mehmet Nadir Özdemir, “İslâm Tarihi'nde İlk İhtilâfların Odağında Bir İsim: Ammâr b. Yasir”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 7/14, (2013), 311-334.

^[100] Taberî, *Târîh*, 4/241. Ammâr hakkında ayrıca bkz. İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 3/227-244.

^[101] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/162.

^[102] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/169. Ayrıca bkz. Emine Tuğba Öz, “Hz. Osman'ın Sahâbe Tarafından Eleştirilen Bazı Siyasi Düşünce ve Politikaları”, *İLSAM Akademi Dergisi*, 1/2 (Eylül 2021), 191.

^[103] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/140.

adamları tarafından dövülmüş, maaşı kesilmiş ve cihada gönderilmemiştir.^[104] İbn Mesûd'un Kûfe bölgesinde yetiştirdiği genç öğrencilerin, halifeye yönelik eleştiri ve muhalefette etkili olmaları, bu uygulamalar kapsamında dikkat çekici olmuştur.^[105]

1.8. Kur'an'ın çoğaltılması ve bazı dini uygulamalar

Hız. Osman döneminin en önemli gelişmelerinden birisi, ilk halife Hz. Ebû Bekir'in Kur'an ayetlerini cem ettirip oluşturduğu mushafının tertip edilerek çoğaltılması uygulamasıdır. Hz. Osman döneminde toprakların genişlemesi ve Arap olmayanların İslâm'a girişi ve âlim sahabilerin kendi usullerine göre eğitim vermesi, Kur'an kıraati konusunda bazı karışıklıkların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Halife bu sorunu, tek bir Kur'an nüshasını çoğaltıp büyük merkezlere göndererek çözmeyi hedeflemiştir. Oluşturduğu Mushaf'tan farklılık arz eden nüsha ve sayfaların yakılması istemiş, sahâbilerin çoğunluğu da bunu uygulamıştır.^[106] Ancak Kur'an'ın çoğaltılması uygulaması sonrasında elindeki mevcut nüshayı vermeyi reddeden Abdullah b. Mesûd ile Hz. Osman arasında ihtilaf çıkmıştır. Halife ile aralarında yaşanan ihtilaflar nedeniyle İbn Mesûd'un maaşı, vefatına kadar yaklaşık üç yıl kesilmiştir.^[107]

Hız. Osman'a yapılan tenkitlerden biri de Cuma günü ikinci bir ezan okunması uygulamasını başlatmasıdır.^[108] Bu uygulama; namazın başlayacağını uzaktan gelenlere bir kez daha duyurmak amacıyla ihtiyaç gereği ortaya çıkmış, günümüze kadar da uygulanagelmıştır.^[109] Şîa tarafından tenkit amacıyla öne sürülen bu uygulama, Hz. Ali tarafından da devam ettirilmiştir.^[110]

Hız. Osman'a yönelik bir diğer tenkit ise; hac emiri iken (29/650) Mina ve Arafat'ta namazları seferi olarak değil de mukim olarak kıldırması olmuştur.^[111] Bu uygulama; Hz. Peygamber, ilk iki halife ve hatta kendi hilafetinin ilk yıllarında 2 rekat olarak kılındığı gerekçesiyle Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf ve İbn Mesûd tarafından yanlış bulunarak eleştirilmiştir. Ancak Hz. Osman, başlarda böyle uyguladığını ancak Yemen'den gelen bazı Müslümanların burada kıldığı namazdan ötürü mukim kimsenin namazının iki rekât olduğu kanaatine varabileceğini, üstelik Mekke'den

^[104] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/146-147; Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî, *Târihu'l-Medineti'l-Münevvere*, thk. Ali Muhammed Denrel-Yasin Sâdüddin Beyân (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2012) 2/1049, 1053.

^[105] Azimli, *Hız. Osman*, 110.

^[106] Azimli, *Hız. Osman*, 134-135.

^[107] İbn Şebbe, *Târihu'l-Medineti'l-Münevvere*, 2/1049.

^[108] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/150.

^[109] Azimli, *Hız. Osman*, 136.

^[110] Doğru, *Büyük İslâm Tarihi (Asr-ı Saâdet)*, 5/322.

^[111] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/150.

evli ve Taif'te de mal ve mülkünün olması dolayısıyla böyle bir içtihadla vardığını ifade etmiştir.^[112]

Hz. Osman'ın hilafetinin başlarında Ubeydullah b. Ömer'in, babasının öldürülmesine sebep olan Ebû Lü'lü'nün kızını,^[113] bağlantıları olduğu gerekçesiyle Müslüman olmuş İran asıllı Hüzmüzanı^[114] ve zimmî statüde bulunan Cüfeyne'yi öldürmesi,^[115] kısas uygulanması konusunda ihtilaf oluşmasına neden olmuştur. Bu olay üzerine başta Hz. Ali olmak üzere bazı sahâbiler, Ubeydullah'ın kısas edilmesini isterken bir kısmı, kısas olayının kabileler arası iç çatışmaya dönüşebileceği gerekçesiyle diyet ödenmesinin uygun olacağı görüşünü savunmuştur. Halife, Ubeydullah'ın bu girişimiyle devletin alanına müdahale ettiğini, devlete karşı suç işlediğini, bu gerekçeden ötürü de içtihatla ve istişâreyle^[116] diyet ödemesine hükmettiğini ifade etmiş ve diyetini de ödeyerek olayı kapatmayı düşünmüştür.^[117] Bu karar, eleştirilmesine sebep olmuştur.

Hz. Osman'ın 29/650 yılında Müslümanların çoğalması ve namaz esnasında Mescid-i Nebevî'ye sığmaması dolayısıyla kendi malından harcayarak mescidi büyütmesi, çatısını ve sütunlarını düzenlemesi,^[118] kimilerince; “*Mescidi genişleterek ve değiştirerek Hz. Peygamber'in sünnetini taşıyor ediyor.*” şeklinde eleştirilmesine sebep olmuştur.^[119] Maslahat gereği bu düzenlemenin eleştirilmesinin, bilhassa karışıklık döneminde ortaya çıkması, olumsuz muhalefetin ve farklı gayeler taşınmasının bir sonucu olarak görülebilir.

SONUÇ

Hz. Osman, Râşid halifeler içerisinde on iki yıl iktidarda kalarak en uzun süre görev yapan kişidir. Görev süresinin ilk altı yılı *sükûnet dönemi*, son altı yılı ise *karışıklık dönemi* olarak adlandırılmıştır. Hilafetine, tarihi süreç olarak bakıldığında hem avantajlı hem de dezavantajlı bir dönemde iktidara geldiğini söyleyebiliriz. Hz. Ömer'den sonra sistemleşmiş ve kurumsallaşmış, sınırların genişlediği, merkezi otoritenin sağlandığı zengin ve güçlü bir devlet miras olarak devralması lehinde;

^[112] İbn'ül-Esîr, *el-Kâmil*, 2/494; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/230-231.

^[113] İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 3/330; Taberî, *Târîh*, 4/239.

^[114] Taberî, *Târîh*, 4/243; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/64. Hüzmüzan, Hz. Ömer'in ölümünden sorumlu tutulan Fârisî kökenli Sâsânî komutanıdır. Bilgi için bkz. Osman Çetin, “Hüzmüzan-ı Fârisî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/498.

^[115] İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, 3/330; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/64.

^[116] Bu konuda Hz. Osman, sahâbeye danışmış ve çoğunluğun görüşüne uygun hüküm vererek daha sonra oluşabilecek sorunların önlenmesini amaçlamış olmalıdır. Bkz. Öz, “Hz. Osman'ın Sahâbe Tarafından Eleştirilen Bazı Siyasi Düşünce ve Politikaları”, 194.

^[117] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/130; Taberî, *Târîh*, 4/239-240.

^[118] İbn'ül-Esîr, *el-Kâmil*, 2/493; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/230.

^[119] Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, 6/150.

Hız. Ömer gibi güçlü, adil, denetim ve müşâvereye önem veren son derece dirayetli bir idarecinin halefi olması ise aleyhinde görülebilir.

Yoğun fetih hareketleri sonucunda sınırların genişlemesi ve elde edilen ganimetlerin halkın refah seviyesini artırması, halifenin; yetmişli yaşlara gelmiş olmasının verdiği olgunluk ve saygınlık, müşfik ve cömert bir mizaca sahip olması gibi özelliklerle birleşince ilk dönemde iktidardan memnuniyet duyulmasına, yaşanan eksiklik ve aksaklıklara daha müsamahalı yaklaşılmasına ve düzeleceği umudu ile de bu eksikliklerin görmezden gelinmesine sebep olduğu söylenebilir. İkinci dönemde ise; fetihlerin yavaşlamasına bağlı olarak ganimet ve fey gelirlerinin azalması, akraba düşkünlüğü gereği idari atamalar ve valilerin olumsuz tutum ve yaklaşımları, halifenin; sahâbenin ileri gelenleriyle değil, Ümeyyeoğullarının önderlerinin direktifleri ile hareket ediyor görüntüsü veriyor olması gibi gerekçelerle oluşan toplumsal ve ekonomik sorunlar, muhalif kesimlerin seslerini yükseltmeye başlamasına neden olmuştur.

İktidar değişimlerinde bürokratik kadrolarda yaşanan değişimin keskin ve kısa süreli olması, liyâkat ve ehliyetin önemsenmeyip akraba/adam kayırmacılığın ön plana çıkarılması, önemli sorunları beraberinde getirmektedir. Nitekim Hız Osman, halife olduğu ilk yıllardan itibaren seleflerinin atadığı valilerin neredeyse hepsini değiştirmiş, sadece akrabası olan Şam valisi Muaviye'yi değiştirmemiştir. Üstelik yetki ve sorumluluk alanlarını da genişletmiştir.

Hız. Peygamber, Arapların kabile asabiyetini söndürmeye çalışmış olsa da Hız. Ebû Bekir döneminden itibaren bu anlayış tekrar filizlenmeye başlamıştır. Hız. Ebû Bekir ve Hız. Ömer, kavmiyetçilikten uzak bir yönetim anlayışını esas alarak kabileler arası denge siyaseti gözetmiş, üstü küllenen asabiyet ateşinin canlanmasına engel olmaya çalışmıştır. Ancak Hız. Osman'ın akrabaya düşkünlüğü ve yumuşak huylu karakter özelliği, Ümeyyeoğullarının iktidar özlem ve arzusuyla birleşince yavaş yavaş iktidar desteğini kaybetmesine, isyancı grupların bir araya gelerek itirazlarını yükseltmesine sebep olmuştur. Hız. Osman'ın akraba hassasiyeti gereği yaptığı atamalar, Arap toplumları arasındaki kabileler arası rekabet, ekonomik sorunlar, bedevîlik ve hadarîlik sorunu, ahdâs-tulekâ etkisi, halifenin kişisel özellikleri, siyasi, hukukî, dinî, karar ve uygulamaları halk nezdinde zamanla rahatsızlıkla karşılanmıştır. Bu konuda uyarı ve eleştirilerin dikkate alınmaması, Ümeyyeoğullarının güç ve iktidarı kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmaları da iktidara yönelik isyan girişimlerinin artmasına yol açmıştır. Elbette ki büyük toplumsal kargaşa ve isyan girişimlerinin, lider dahi olsa bir kişinin etkisiyle ortaya çıktığını savunmak, haksızlık olsa gerektir. Nitekim daha Hız. Peygamber vefat etmeden önce ortaya çıkan yalancı peygamberler, merkezi otoriteye isyan eden bedevîler, Hız. Ebû Bekir zamanında yaşanan irtidât olayları, isyanlar, lider kaynaklı yönetimden dolayı çıkmamış, farklı etmenlerin bir araya gelmesiyle yaşanmıştır. Hız. Osman döneminde ortaya çıkan sorunları da sadece ona mal etmek eksik ve yanlış olacaktır. Bu

sorunların; toplumsal faktörler, insan faktörü, İslâm topraklarının genişlemesi ve merkezi otoritenin sağlanmasının zorlaşması, farklı kültürlerle bir araya gelme ve etkileşim gibi çok bileşenli sebeplerden kaynaklandığı söylenebilir. Bu bileşenlerin etkisiyle Hz. Osman'ın yönetim anlayışı ve uygulamaları, Emevî-Hâşimî rekabetini canlandırmakla kalmamış, bundan cesaret alan diğer Arap kabileleri de yönetime, halifeye karşı birleşmeye, kabile asabiyetlerini açığa vurmalarına, hilâfetin; genelde Kureyş'in, özelde ise Ümeyyeoğullarının tekelinde olmasına muhalefet etmeye başlamalarına yol açmıştır. Mekk'e'nin fethi öncesinde Kureyş'in liderliğini yapan ve Mekk'e'nin yönetimini elinde bulunduran Ümeyyeoğullarının, Hz Osman'ın halife olmasıyla yıllar sonra gelen iktidarlarını muhafaza etmek için ellerinden geleni yapmaları da bu duruma katkı sağlamıştır. Savaşlarda komutanlık, bölgelerde de idarecilik görevlerinin Mekkelilerin uhdesinde kalmasından rahatsızlık duyan diğer kabileler, yönetimde artık kendilerinin de söz sahibi olmalarının zamanının geldiğini dile getirmeye, bu tür taleplerine cevap vermeyen halifeyi açıkça tenkit ve tehdit etmeye başlamışlardır. Bu tehdit ve tenkitler, zamanında önemsenmeyip önlenemediği için aşırı boyutlara ulaşmış ve halifenin şehit edilmesi ile sonuçlanan elim olayların yaşanmasına, ayrıca İslâm tarihinde asırlar süren fitne ateşinin tutuşmasına, insanların siyasî ve dinî tefrikaya düşmesine sebep olmuştur.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, Adnan. "Hz. Osman Döneminde (24-35/644-656) Fetihler". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 11/3 (Aralık 2019), 1173-1199.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefa*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1981.
- Akarsu, Murat. *H. Osman ve Hilafeti*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Akarsu, Murat. *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Aktaş, Ömer. *Muğîre b. Şû'be'nin Hayatı ve Kişiliği*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Aktaş, Ömer. *Bir Arap Dahisi Muğîre b. Şû'be*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2019.
- Aktaş, Ömer. *Sakîf Kabilesi ve Hz. Peygamber'le Münasebetleri*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.
- Altun, İsmail. "Hz. Osman'ın Ammâr b. Yâsir'i Cezalandırdığına Dair Rivayetlerin Belâzürî Özelinde Tahlil ve Tenkid". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)* 0/51 (2019), 419-443.
- Alptekin, Coşkun. "Ahdas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/508-509. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Apak, Adem. "Hz. Osman Dönemi Fetihleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (2000), 437-446.
- Apak, Adem. "Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasi Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler". *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi* 4/4 (Temmuz-Aralık 2005), 157-170.
- Apak, Adem. *Asabiyyet ve Erken Dönem İslâm Siyasi Tarihindeki Etkileri*. İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2004.
- Aycan, İrfan. "Ebû Süfyan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/230-232. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aycan, İrfan. *Muaviye b. Ebû Süfyan'ın Hayatı ve Devlet Politikası*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989.
- Aydınli, Abdullah. "Ebû Zer el-Gifârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/266-269. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Azimli, Mehmet. *Dört Halifeyi Farklı Okumak- 3 Hz. Osman*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Azimli, Mehmet. *Halifelik Tarihine Giriş*. Konya: Çizgi Yayınları, 2016.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *Temhîdül-Evâil ve Telhîsü'd-Delâil*. thk. İmâdüddîn Ahmet Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1414/1993.
- Bartak, Hasan. *Arap Kabilecilik Anlayışının Hz. Osman Dönemi Siyasi Gelişmelere Etkisi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Başaran, Selman. "Hakem b. Ebû'l-As". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/175-176. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Ensâbü'l-Eşrâf*. thk. Süheyl Zekkar- Riyad Zirikli. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1996.
- Belâzürî. *Fütûhu'l-Buldân*. Beyrut:1408/1988.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap Siyasal Aklı*. İstanbul: Mana Yayınları, 2020.
- Canan, İbrahim. *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1988.
- Cevad Ali. *el-Mufasssal fi Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm*. Beyrut: Avend-i Daniş, 1993.
- Çetin, Osman. "Hürmüzân-ı Fârisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/498. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Demircan, Adnan. *Râşid Halifeler*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.
- Demircan, Adnan. *Bedevî*. İstanbul: Endülüs Yayınevi, 2020.
- Demirci, Mustafa. "İslâm'ın Ümrân Şehri: Bağdat". *Hece Dergisi (Şehirlerin Dili Özel Sayısı)* (Haziran 2009), 249-257.
- Dertli, Osman. *H. Osman Dönemi: Sosyolojik Bir Yaklaşım*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend. *Ahbâru't-Tivâl*. thk. Ömer Faruk et-Tebbah. Beyrut: t.y.y.
- Doğrul, Ömer Rıza. *Büyük İslâm Tarihi (Asr-ı Saâdet)*. İstanbul: Eser Kitabevi, 1975.
- Fayda, Mustafa. "Bedevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/311-317. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Güzel, Ahmet. "Muaviye ve Hz. Osman'a Muhalefeti Ekseninde Ebû Zer el-Gifârî". *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 12/3 (Aralık 2012), 43-68.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Târihu Halîfe b. Hayyat*. çev. Abdülhalik Bakır. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001.
- Hançabay, Halil İbrahim. *Halifeliği Döneminde Hz. Osman'la Hz. Ali Dışındaki Şûra Üyeleri Arasındaki İlişkiler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Hançabay, Halil İbrahim. "Hz. Osman'ın Halife Seçilmesi", *EKEV Akademi Dergisi* 0/58 (2014), 375-394.
- Hatalmış, Ali. "İslam Tarihinde İlk Darbe Girişimi ve Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi". *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 37/0 (2017), 183-208.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. *Hilafetin Kureyşliliği*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.

- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1269/1853.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Abdüsselâm b. Muhammed b. Ömer Allûş. Beyrut: Mektebü'l-İslâmî, 1460/2000.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Mısır: Hicr, 1419/1998.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe. *el-İmâme ve's-Siyâse*. thk. Ali Şîri. Beyrut: Dârü'l-Edvâ, 1990.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Hasîmî el-Basrî el-Bağdâdî. *Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî. *Târihu'l-Medîneti'l-Münevvere*. thk. Ali Muhammed Denrel-Yasin Sâdüddîn Beyân. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2012.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhâlim. *Minhâcüs-Sünne*. thk. Muhammed Raşid Salim. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1409/1989.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *el-Avâsım mine'l-Kavâsım*. thk. Muhibbüddîn el-Hatîb. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1405/1985.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî'l-Târih*. thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1407/1987.
- Kılıç, Ünal. "Küfelilerin Hz. Osman'a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2002), 239-260.
- Kissinger, Henry. *Liderlik (Dünya Stratejisi İle İlgili Altı Ders)*. çev. Ebru Kılıç. İstanbul: Runik Kitap Yayınları, 2022.
- Köksal, M. Asım. *İslâm Tarihi*. İstanbul: Şamil Yayınları, 1981.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Rifâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/97-98. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Sikâye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/177-179. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Kıyâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/507. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Mesûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali. *Mürücc'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002.
- Öz, Emine Tuğba. "Hz. Osman'ın Sahâbe Tarafından Eleştirilen Bazı Siyasi Düşünce ve Politikaları". *İLSAM Akademi Dergisi* 1/2 (Eylül 2021), 177-199.
- Özkuyumcu, Nadir. "Raşid Halifeler Döneminde Yapılan Deniz Seferleri". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. ed. Ahmet Önkâl ve M. Ali Kapar. 2/251-259. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Özdemir, Mehmet Nadir. "İslâm Tarihi'nde İlk İhtilâfların Odağında Bir İsim: Ammâr b. Yasir". *Toplum Bilimleri Dergisi*. 7/14, (2013), 311-334.
- Salim b. Zekvân, el-Hilâlî. *es-Sîre*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Sönmez, Abidin. *Rasûlüllah'ın İslâm'a Davet Mektupları*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1984.
- Söylemez, M. Mahfuz. "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi- Küfe Örneği". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2003), 63-86.
- Süyûtî, Celaleddîn. *Halifeler Tarihi*. çev. Onur Özatağ. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Târihü't-Taberî: Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Dârü'l-Mu'arefe, 1960.
- Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî. *Târihü'l-Ya'kûbî*. thk. Abdülemir Mühenna. Beyrut: Müessesetü'l-'Alemî li'l-Matbûât, 1431/2010.
- Yiğit, İsmail. "Osman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/438-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.